

שלח: מדות הרחמים

אלו הן מדות הרחמים שלימד ה' את משה בעקבות חטא העגל, ואשר אותן נוהגים לומר בעת תפילה ותחנונים וסליחות: "ה' ה' אל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד ואמת: נצר חסד לאלפים נשא עון ופשע וחסדא ונקמה לא ינקמה פקד עון אבות על בנים ועל בנים פני בנים על שלשים ועל רבעים"¹. ואלו הן המדות שאמר משה בפרשתנו, בתפילתו על עם ישראל בעקבות חטא המרגלים: ה' ארך אפים ורב חסד נשא עון ופשע ונקמה לא ינקמה פקד עון אבות על בנים על שלשים ועל רבעים²; משה ציטט את התפילה שלימדו ה' להתפלל כדי להעביר זעם ולעורר רחמים. אולם הציטוט אינו זהה. משה לא הוסיף דבר, אבל גרע מלים אחדות מן הנוסח הא-להי שנאמר על הר סיני. לשם הבהירות, נשוב ונעתיק את הנוסח השלם ובסוגריים יצינו השמותיו של משה: ה' (ה') אל רחום וחנון (והוא) ארך אפים ורב חסד (ואמת) נצר חסד לאלפים (נשא עון ופשע) וחסדא (נקמה לא ינקמה פקד עון אבות על בנים) (ועל בנים פני בנים) על שלשים ועל רבעים³.

הרמב"ן ועוד מפרשים הסבירו שמשה רבנו הזכיר רק את המידות המתאימות לחטא המרגלים. לא הזכיר את "רחום וחנון" כי לא היה מקום לרחמים וחנונה שהם מתנה גמורה, ויתור ופיוס, אלא רק לאיחור הענישה ופריסתה על שנים רבות. מידת האמת לא התאימה מכיון שעל פיה לא היה מקום לחוס עליהם, חטאה אינה מוזכרת כי היא חטא שבשגגה ואילו המרגלים חטאו במזיד, וכיוצא בזה.

בספר הזהר ניתן טעם אחר, המבוסס על ההבחנה המספרית: שלש עשרה מידות שבהר סיני מייצגות הבט אחד בתפיסתנו את הא-להים ובהנהגתו, ותשע מידות שמנה משה רבנו, מסמלות הבט אחר בתפיסת הא-להים ובהנהגתו.

בעקבות משה רבנו, נמצא גם בשאר התנ"ך איזכורים חלקיים ל"ג המידות. כאשר הנביאים מתארים את ה' ותכונותיו, הם מונים ביניהן מידות מן ה"ג, כגון יואל: "וְקָרְעוּ לְבָבְכֶם וְאֵל בְּגֵדֵיכֶם וְשׁוּבוּ אֵל ה' אֱלֹהֵיכֶם כִּי חָנוּן וְרַחוּם הוּא אֲרֶךְ אַפַּיִם וְרַב חַסֵּד וְנֶחֱם עַל הָרָעָה"⁴. דומה לו יונה הנביא: "כִּי יִדְעָתִי כִּי אַתָּה אֵל חָנוּן וְרַחוּם אֲרֶךְ אַפַּיִם וְרַב חַסֵּד וְנֶחֱם עַל הָרָעָה"⁵. הנביא נחום, מנגיד את מידות הרחמים למידות הדין: אֵל קְנוּא וְנֶחֱם ה' נֶחֱם ה' וּבַעַל חֶמָה נֶחֱם ה' לְצַרְיוֹ וְנוֹטֵר הוּא לְאִיְבָיו, ה' אֲרֶךְ אַפַּיִם וְגָדֹל כַּחַח וְנֶחֱם לֹא יִנְקָה ה' בְּסוּפָה וּבְשִׁעָרָה דְרָכָו וְעֵנָן אֲבָק רִגְלָיו.

גם בתהלים מוצאים את המידות בנוסח של תפילה, ובקיצורים שונים: "וְאַתָּה אֲדֹנָי אֵל רַחוּם וְחַנוּן אֲרֶךְ אַפַּיִם וְרַב חַסֵּד וְאֵמֶת"⁶. "רַחוּם וְחַנוּן ה' אֲרֶךְ אַפַּיִם וְרַב חַסֵּד"⁷, וכך גם הפסוק השגור בפינו מ"אשרי", כלומר, מ"תהלה לדוד": "חָנוּן וְרַחוּם ה' אֲרֶךְ אַפַּיִם וְגָדֹל חַסֵּד"⁸. המונה חמש מן המידות. גם בתפילת הלויים בנחמיה מוזכרות ארבע מן המידות בזיקה לסליחות: "וְאַתָּה אֱלֹהֵי סְלִיחוֹת חָנוּן וְרַחוּם אֲרֶךְ אַפַּיִם וְרַב חַסֵּד וְחַסֵּד וְלֹא עֲזַבְתֶּם"⁹.

גישה אחרת לתאור מידות הרחמים מצויה אצל מיכה הנביא: "מִי אֵל כְּמוֹךָ נֹשֵׂא עוֹן וְעֹבֵר עַל פְּשָׁע לְשֹׁאֲרֵית נַחֲלָתוֹ לֹא יִחַזֵּק לְעַד אִפּוֹ כִּי תִפֵּץ חַסֵּד הוּא: יָשׁוּב יִרְחַמְנוּ יִכַּבֵּשׁ עֲוֹנֵתֵינוּ וְתִשְׁלִיךְ בְּמַצְלוֹת יָם כָּל חַטְאוֹתֵם:

¹ שמות לד, ו-ז

² במדבר יד, יח

³ שמות לד, ו-ז

⁴ יואל ב, יג

⁵ יונה ד, ב

⁶ תהלים פו, טו

⁷ תהלים קג, ח

⁸ תהלים קמה, ח

⁹ נחמיה ט, יז

תָּתֵן אֶמֶת לַיַּעֲקֹב חֶסֶד לְאַבְרָהָם אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לְאַבְתָּינוּ מִיְמֵי קֶדֶם.¹⁰ שלא כנביאים האחרים ומזמורי התהלים, מיכה אינו חוזר מילולית על המידות אלא מנסח אותן אחרת, "מי אל כמוך" – במקום השם "אל" ב"ג המידות, נושא עוון ופשע מוחלף בנושא עוון ועובר על פשע, במקום "ארך אפים" – "לא החזיק לעד אפו", ובמקום רוב חסד – "חפץ חסד". בדומה לאמור לעיל, גם כאן יש גישות פרשניות שונות. במדרשי חז"ל מקבילים את המידות הללו לאלו שבהר סיני, אך אינם מזהים ביניהן לגמרי, ואפשר להבין מן המדרשים שחז"ל ראו את דברי מיכה כפרפרזה – ציטוט מעובד - של המידות שבתורה. ואילו בספר הזהר, כדרכו, מוסברת ההקבלה בין מערכת המידות של התורה לזו של הנביא מיכה כמערכות מקבילות אך לא זהות, הפונות להבטים שונים בהופעת הא-להות בעולם.

ריבוי הגוונים של החזרות על י"ג המידות יכול להתפרש בכמה אופנים. רבי אברהם אבן עזרא קבע יסוד פרשני בפירושו להסבר החילופים בין עשרת הדברות שבספר שמות לאלו שבספר דברים. לדבריו, "משפט אנשי לשון הקודש" הוא להקפיד בעת חזרה על ענין, רק על התוכן השווה אך לא על הניסוח: "והכלל, כל דבר שנוי, כמו חלום פרעה, ונבוכדנצר, ואחריהם רבים תמצא מלות שונות, רק הטעם שוה. וכאשר אמרתי לך שפעם יאחזו דרך קצרה, ופעם ארוכה, .. והדבר שוה".¹¹

לפי רוב המפרשים, אין להסתפק בגישתו של הראב"ע, ויש לבחון בדקדוק את ההבדלים ולהציע טעם לכל אחד מהם. כך עשו, כאמור לעיל, בבואם להסביר את השוני שבין המידות שנאמרו למשה בסיני לבין אלו שחזר עליהן בפרשת המרגלים – משה בחר בדיוק את המידות המתאימות לתפילתו. בדרך זו אפשר לפרש גם את האזכורים החלקיים בנ"ך: בכל מקום בחר הנביא או המשורר והמתפלל את אותן מידות שהתאימו להקשר שבו נאמרו. גישה שלישית היא הגישה שמיוסדת על דברי הזהר, הרואה בכל אחד מן המופעים של המידות גילוי של בחינה אחרת מעולם האלקות.

אין הכרח לקבל גישה פרשנית אחת באופן עקבי לכל החילופים. אפשר, שיש מקומות שבהם מדובר על גיוון ספרותי, כדעת הראב"ע. כך אפשר לפרש את הציטוטים החלקיים בנביאים, בתהלים ובנחמיה. יש מקומות שבהם נעשתה בחירה מודעת של החילופים, כפי שהסבירו המפרשים את תפילת משה על חטא המרגלים, שכן מלשון הכתוב עצמו נראה שמשה משתמש במודע בציטוט: "ועתה יגדל נא כח ה' כאשר דברת". ואילו בספר מיכה יש מקום להסבר של הזהר: מדובר במעמד והקשר שונה, המבטא דרגה אחרת של תודעה נבואית – רוחנית.

זאת ועוד. בעוד שהגישות הפרשניות הפשטניות מתאימות יותר לפרשנות התורה ומדרשיה, הרי שהגישה הרזית – קבלית מתאימה יותר להתייחסות אל המידות ככלי תפילה ותיקון בעולמות העליונים. התפיסה שאמירת שלש עשרה מידות בנוסחן המדויק כפי שהורה אותן הקב"ה למשה מחוללת משהו במציאות, מחייבת הקפדה על הנוסח, לא פחות מן ההקפדה על מטבע שטבעו חכמים בברכות ובתפילות. כשם שאין חופש לגיוון ספרותי ורגשי כאשר מברכים ברכות הנהנין או ברכת המזון, או עונים לקדושה וברכו, כך אין מקום לסטות כמלוא נימה גם מרשימת י"ג המידות. אבל אם בבית המדרש עסקינן, שם מבקשים להבין את משמעותן של המידות, ואף להבין כיצד יכול האדם לדבוק במידות הללו ולהדמות לקב"ה¹² – או אז ניתן לפרש, להרחיב ולקצר, לשנות את הניסוח, כדי להבהירו ולהטעימו, כדרך המקובלת אצל הלומדים בעיון בבית המדרש.

¹⁰ מיכה ז, יח-כ

¹¹ ראב"ע לשמות כ' א.

¹² כדרכו של הרמ"ק בספר תומר דבורה